

Юлія Макарець (Yuliya Makarets')

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (Київ)

ФЕМІНІЗОВАНІ НАЗВИ ОСІБ ЗА ВИДОМ ДІЯЛЬНОСТІ У XX-XXI СТ.: ЛІНГВОЕВОЛЮЦІЙНИЙ ВИМІР (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

Feminized Job Titles in the 20th-21st Centuries: The Lingua-evolutionary Dimension (On the Basis of Ukrainian Language Material)

ABSTRACT: The article focused on the place of feminized job/activity titles in the modern Ukrainian language, their perception and use. In particular, it contains analysis of lexicographical works which show the gradual increase in the number of such language units during the 20th – early 21st century within Ukrainian. This process has happened against the background of increased educational and professional opportunities for women. During that time feminized job/activity titles have become so regular in the speech practice of Ukrainians that eventually they were introduced in dictionaries. However, for a long time these language units remained stylistically marked as ‘colloquial’ or ‘vernacular’. Scrolling through social networks shows that even today they are sometimes perceived as mocking or contemptuous words. The results of a poll illustrate that speakers associate them with feminist movements or political factors, but mostly recognize feminized job/activity titles as a manifestation of the synchronization of social and linguistic processes. Today, the main issues regarding feminized job/activity titles in Ukrainian are their further standardization and the possibility of neutralizing any stylistic colouring.

KEYWORDS: feminized job/activity titles, Ukrainian, gender-specific job/activity titles, gender neutrality in language

1. Вступні зауваги

Питання гендерної рівності у XXI ст. залишається актуальним для суспільства й зумовлює стрімкий розвиток різногалузевих студій у цьому напрямку, зокрема лінгвістичних. У зв'язку з прагненням міжнародної спільноти до досягнення паритетної демократії та особливою увагою до гендерної політики з боку світових організацій¹, актуальними стають питання не тільки її правового, со-

¹ Пріоритетами гендерної політики ЄС Європейська Комісія визначила рівність чоловіків і жінок у сферах освіти й навчання, зайнятості, рівні оплати праці, гендерний баланс у прийнятті

ціального та економічного вимірів, а й мовного, наприклад: якою мірою та якими засобами об'єктивовані жінка та її освітні й професійні можливості в мові? У контексті українських лінгвальних реалій воно пов'язане зі статусом фемінітивів, уживання яких закріплене як норма редакцією українського правопису від 2019 р., що породило жваві дискусії в суспільстві: чи їх уведення є проявом живомовної реальності? чи фемінізація мови – данина сплеску фемінізму й черговий штучний вплив на поступ мовної системи? чи може «легітимізація» фемінітивів сприяти розвитку безбар'єрного суспільства?

Відповіді на подібні питання ми шукали шляхом аналізу лексикографічних праць різних років, словотвірної норми, медійних текстів та опитування мовців, поєднавши власне лінгвістичні й соціолінгвістичні прийоми дослідження. Мета дослідження – з'ясувати місце фемінітивів у сучасному українському мовопросторі та особливості їх сприйняття й уживання.

Відзначимо, що в останні роки інтерес до маскулінності, фемінності, гендерної рівності та й загалом філософських, юридичних, політологічних та культурологічних засад розуміння гендеру в Україні значно зріс². Однак вони переважно стосуються специфіки мовлення чоловіків і жінок, мовних засобів, яким вони надають перевагу. Натомість сьогодення й зрушення в напрямі подолання гендерних бар'єрів актуалізує питання про те, чи рівним є лінгвістичний ресурс, який можна використати, щоб говорити про чоловіків і жінок. Постають дискусії про гендерно справедливі (або гендерно інклюзивні, гендерно нейтральні³) мови, що дають змогу уникати гендерних упереджень, або ж про постгендеризм⁴ з його націленістю на уникнення гендерної ідентифікації. Якщо гендерну справедливість пов'язують з униканням гендерного маркування, то як досягти рівності в мовній об'єктивації гендеру мовам, у яких стать граматично об'єктивована в морфологічній категорії роду та низці словотвірних моделей?⁵ Чи стає фемінізація мови одним із засобів її досягнення?

рішень, усунення бар'єрів для участі жінок на ринку праці, викорінення будь-яких форм насилля над жінками тощо. Це закладено в договорах ЄС, зокрема й Угоді про асоціацію України та ЄС. Із 2011 р. в складі ООН функціонує орган ООН-Жінки, який координує роботу щодо забезпечення гендерної рівності, яка до того ж проголошена однією з глобальних цілей сталого розвитку ПРООН на 2015-2030 рр.

² Див.: *Гендер для медій*, ред. М. Масрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманова, Київ 2017; *Основи теорії гендеру: юридичні, політологічні, філософські, педагогічні, лінгвістичні та культурологічні засади*, ред. Л.Р. Наливайко, І.О. Грицай, Київ 2018.

³ *Gender-Neutral Language in the European Parliament*, [brochure] 2008, [in:] <https://bit.ly/3tZPjTW>, (01.02.2022).

⁴ Dvorsky G., Hughes J., *Postgenderism: Beyond the Gender Binary*, [in:] *IEET Monograph Series*, Boston 2008, [в:] <https://bit.ly/35bhDrR>, (01.02.2022).

⁵ Ми не отожднюємо поняття статі та гендеру, розрізняємо їх як біологічне на протипагу культурному й соціальному.

2. Історико-соціальні передумови розширення словника фемінітивів української мови

У ХХІ ст. питання безбар'єрності в Україні, на наш погляд, перестали сприймати виключно в політико-правовому та економічному вимірах. Досі в контексті подолання гендерної нерівності йшлося про юридичні права, гендерне насильство, нерівні освітні та професійні можливості, відмінності в рівні оплати праці тощо. Поступово позитивні зрушення в цих напрямках призвели до змін у мові, зокрема на лексичному рівні, досить чутливому до суспільних змін.

Передумови для «легітимізації» фемінітивів у мові редакцією правопису 2019 р. почали формуватися в Україні задовго до ХХІ ст. й пов'язані з поступовою зміною в розумінні гендерних ролей. Із другої половини ХІХ ст. теза про необхідність забезпечення гендерної рівності (рівні політичні права та можливості доступу до освіти та професії) починає лунати все гучніше. Ірина Андрусяк відзначає, що ідеї встановлення рівності прав чоловіків і жінок висловлювали провідні ідеологи та лідери українського національного руху – від Кирило-Мефодіївського товариства до засновників Русько-української радикальної партії – першої легальної української політичної партії⁶. Ідеться про Тараса Шевченка, Миколу Костомарова, Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Павлика, Володимира Барвінського, Омеляна Огоновського та ін. Наприклад, Іван Франко вважав, що «мірою культурності всякого народу може служити то, як той народ обходиться з жінками»⁷. Відзначаючи, що в українській родині «жінка займає дуже поважне і почесне становище», він стверджував, що «через таке чесне й людське держання» українське жіноцтво досить розвинене й освічене⁸. Також Франко відзначав, що зубожіння населення привело до погіршення становища жінок в ХІХ ст., на тлі чого зросла їх готовність відстоювати власні права.

Українські громадські діячі кінця ХІХ ст. говорили про необхідність рівності прав і свобод чоловіка та жінки в політичній, економічній, культурній і будь-якій іншій сфері:

Половина роду людського, а в тім половина нашого національного роду, немає й доси навіть тої просвіти і тих прав, що прості робітники та прості селяни-мужики. А ся-ж половина має родити й виховувати нові покоління! – писав Михайло Павлик⁹. Він вважав, що поки жінка «спутана, в своїй темноті та

⁶ І.П. Андрусяк, *Ідея гендерної рівності в українській правовій думці другої половини ХІХ століття*. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук, Львів 2017, с. 196 [в:] <https://bit.ly/3315PNH>, (01.02.2022).

⁷ І. Франко, *Жіноча неволя в руських піснях народних*, [в:] І. Франко, *Твори в 50-ти томах*. Т. 26, Київ 1980, с. 210.

⁸ Там же.

⁹ М. Павлик, *Відповідь Ювілята. Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика (1874-1904)*, Львів 1905, с. 72.

безправ'ю, і звичаями і правами, „божими” та людськими (розумійте: мужчинськими)», «наражена, в найбільшій частині, на перепрацювання, на всякі кривди, на зводження душогубами без ваги, а потім на немилосердне викидання – звичайно, з дитиною, – на вулицю або й у тюрму, на затоптування в найгидше болото та й передчасну смерть у крайній нужді й слабості, – а в трохи вищих верствах на марне, безідейне існування, посвячене виключно інтересам власного тіла, модам, забавам і сплетням», доти не може йтися «про порядне виховання молодих поколінь, а значить про сталий, повний поступ. І нація, в якій сего лиха не розуміють і не змагають усунути його, не має перед собою певної будуччини»¹⁰.

Громадські діячі, які поділяли ідеї гендерної рівності, сприяли поступу українського жіночого руху та допомогли появі в українській літературі низки літераторок: Ганни Барвінок, Марка Вовчка, Наталії Кобринської, Уляни Кравченко, Климентини Попович, Олени Пчілки, Людмили Старицької-Черняхівської, Лесі Українки, Дніпрової Чайки та ін. Зрештою ця ідея «стала невід'ємною складовою програми українського національного руху другої половини XIX–XX ст.»¹¹ і знайшла політичне втілення вже на початку XX ст. У статті 10 розділу II (*Права громадян України*) Конституції Української Народної Республіки (*Статуту про державний устрій, права і вільності УНР*) від 1918 р. вказано: «Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає»¹². Хоча подальші політичні події не дозволили цьому документові реально вплинути на соціальну дійсність, він є важливим свідченням того, як тогочасна еліта відповідала на питання про встановлення гендерної рівності.

У подальші роки в УСРР, хоч і повільніше, але також відбувалися зрушення в напрямі ствердження рівноправ'я жінок і чоловіків: спочатку рівне право обирати й бути обраними до рад (Конституція УСРР 1929 р.), далі – у всіх сферах господарського, державного, культурного та суспільно-політичного життя (Конституція СРСР 1936 р.). Світові війни призвели до ще глибшої зміни становища жінок у суспільстві: їх почали залучати в масове виробництво, де вони заміняли чоловіків, жінки займалися забезпеченням фронту, утримували дітей. Змінилися соціальна роль і функції жіноцтва, були розхитані соціальні та професійні стереотипи, у результаті змінилися психологія, прагнення та самооцінка жінки¹³. Проте до подолання гендерної нерівності у радянський час було ще далеко. Наприкінці XX ст. кожен другий чоловік, який мав вищу освіту, займав адміністративний пост, а серед жінок цей показник сягав лише 7%. Разом із тим, хоча

¹⁰ Там же.

¹¹ І.П. Андрусак, *Ідея гендерної рівності...*, с. 123.

¹² Конституція Української народної республіки (*Статут про державний устрій, права і вільності УНР*), [в:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>, (01.02.2022).

¹³ М. Брус, *Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування*, Івано-Франківськ 2019, с. 311–323.

й переважно номінально, жінки були представлені майже на всіх сходинках політичної ієрархії¹⁴.

У 80-90х рр. XX ст. зміни соціальної ролі жінки почали віддзеркалюватися й у мові. «Феміністична мовна реформа» почалася в країнах, де помітили гендерну маркованість деяких граматичних рис мови, що стимулювало початок феміністичного мовного планування задля досягнення рівності представлення статей у мовленні через збалансування мовного ресурсу для їх об'єктивації.

В Україні цей лінгвістичний рух активізувався на початку XXI ст. й зрештою таки виявився на рівні мовного стандарту.

3. Лексикографічна вимір фемінітивів в українській мові

У словниках української мови XX ст. спостерігаємо поступове зростання кількості назв жінок за професією та видами діяльності¹⁵. Уже *Словарь української мови* Бориса Грінченка (1907-1909) фіксує певну їх кількість. Це назви жінок, які займаються ручною низькокваліфікованою працею, торгівлею (в окремих галузях), наданням позичок: **бакалійниця, бурлачка, двірка, дігтярка, доглядачка, кав'ярка, калашниця, кашоварка (кашоварниця), крамарька, кухарка, лихварка, малярка (маляриха), рукодійниця (рукодільниця), служниця, табачниця, тандитниця, ткаля (ткачка), фарб'ярка, хліборобка, челядниця (челядинка), чередниця, шваля (шваха, швея)**. Однак з'являються і назви жінок за видами діяльності, що вимагають значно вищої кваліфікації (часто ідеться про творчі професії): **авторка, акт(ь)орка, аптекарка, артистка, лікарка, поетка, учителька, наставниця, провідниця, управителька**. Вони утворені здебільшого за допомогою суфіксів **-ниц(я), -к(а)**, поодинокі деривати мають суфікси **-ах(а), -ал(я)**.

Проте переважна більшість назв осіб за видом діяльності, зафіксованих у словнику, – маскулятиви: **бендюжник, бердник, бланяр, боднар, болонкар, борець, бортник, бубнар, будовник (будовця), бутинар, вапельник (вапен-**

¹⁴ В.В. Черняхівська, *Історичний досвід становлення української моделі гендерного паритету*, «Державне управління» 2016, № 10, [в:] <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1012>, (01.02.2022).

¹⁵ Ми не стверджуємо, що соціальна реальність, мовна реальність та їх репрезентованість у реєстрі словника є тотожним відображенням одне одного. Зокрема, укладання лексикографічних праць – процес, який зазнає впливу багатьох чинників, що зумовлюють певну деформацію відображеної у ньому картини мовної ситуації. Відіграють роль реальні можливості укладачів у доборі матеріалу, їхній науковий підхід, власні мовні звички та вподобання, ідеологічне середовище, у якому їм випало працювати, цензура тощо. На основі аналізу словника ми не маємо також змоги з упевненістю говорити про те, наскільки поширеним у мовленнєвій практиці було те чи те слово. Проте ми маємо можливість говорити про його наявність. А спостережене зростання в словниках кількості одиниць, утворених за певними моделями, дає змогу говорити якщо не про поширеність слова, то про продуктивність моделей, яку породжує саме мовна практика. Тож аналіз лексикографічних праць дає змогу говорити про загальні магістральні тенденції, зокрема щодо представленості в українській мові фемінітивів, що і є предметом дослідження в статті.

ник), вартівник (вартник, вартовий, вартовик), ватаг (ватажок), видавець (видавник), вівчарь, візник (візниця), вїйт, вікняр, віспарь, гайнарь, годиняр, гонтарь, гончарь, горар(ь), грабрь, депутат, дергар, дзвонарь, дохтор, дряпїжник, дударь, золотарь, каменярь, кандидат, канцелярист, каптанник, кесарь, книгарь, комисар, коров'яр, кравець, літерат, лубарь, лугарь, майстер, муляр (мулярник), пожежний, посесор, поштарь, правник, префект, речник, стажер, скарбник, снісарь, собакарь, стельмах, тапчанник, телеграмист, тертичник, тесля (тесляр), фірман, футрарь, фуярош, цілюрик (цілюрник), цимбалист, чабан, шапарь, шильник, шкип'яр.

У словнику знаходимо тільки кілька фемінітивів за видом діяльності, що не мають відповідника-маскулятива: **браля, бублейниця, вимітальниця, прачка, повитуха, пупорізка, фрейда, хляжниця, повійниця, повія, шлюндра.**

В укладеному в 1924-1933 рр. *Російсько-українському словнику* кількість фемінітивів за професією та видом діяльності значно зросла. Ідеться перш за все про назви жінок, які виконують традиційно «жіночу» або низькокваліфіковану роботу, опанували найпростіші ремесла чи займаються торгівлею: **прасувальниця, загортальниця, закрутниця, зажинальниця, закраяльниця, запрягальниця, зашивальниця (зашивачка), плетільниця, міняльниця, коровайниця, клеїльниця, вимітальниця, молотильниця, білильниця, набивальниця (набивачка), фарбівниця, краяльниця, лікерниця, крохмальниця, крендельниця, корчмарка, килимниця (килимарка), кошикарка, заливачка (заливальниця), шинкарка, яточниця, гешефтмахерка, магазинниця (магазинарка, гамазейниця, крамарка), мазальниця, манікюрниця, буфетниця, сластінниця, двірничка, оббивачка (оббивальниця), шпалерниця.** Також словник фіксує назви жінок, що починають опановувати виробничі професії: **брошурувальниця, лініювальниця, полірувальниця, парасольниця, голкарка, конвесерниця, ніклювальниця (ніклярка), меблярка;** працюють в установах, організаціях, закладах різного типу: **бібліотекарка, конторниця, аптекарка, коректорка, лікарка, касирка, контролерка, лаборантка, завідувачка, інспекторка, директриса, інструкторка;** зайняті у сфері науки та освіти: **лекторка, лінгвістка, дослідниця, мовознавиця, методистка.** Збільшується й кількість фемінітивів на позначення жінок у мистецтві: **літераторка, літератка, письменниця, авторка, кумедіантка, балетниця, поетеса, актриса, танцівниця (танечниця), натурниця.** Про те, що права й можливості, та й уплив жінки у суспільстві поступово зростають (вони стають розпорядницями все більших коштів і майна, посідають важливіші посади, все голосніше висловлюють власну думку та відстоюють власні права), свідчить і поява таких назв жінок за видом діяльності, як **орендарка, посесорка, платниця (податків), страйкарка, делегатка, виборниця, законодавиця, чинниця, заводо-власниця, коштодавиця, начальниця.**

Порівняно зі словником Б. Грінченка відзначаємо фіксацію ще однієї словотвірної моделі фемінітивів – із суфіксами **-ис(а)** та **-ес(а)**. Дослідники відзначають, що ці форманти були запозичені українською мовою ще у XVIII ст.

з мови французької (іноді за посередництвом російської) у складі окремих слів¹⁶. Проте лексикографічні джерела засвідчують дуже обмежене їх вживання, а в *Словарі української мови* цей афікс взагалі трапляється тільки в російських відповідниках до українських слів (укр. **акторка (акторка)** – рос. **актриса**, укр. **поетка** – рос. **поэтесса**).

У *Російсько-українському словнику* фіксуємо й українські відповідники-фемінітиви до деяких маскулятивів, які позначають чоловіків, чия професія потребує високого рівня кваліфікації або має значну суспільну значущість, і які в російській мові відповідників-назв жінки не мають: **профессор – професор. жінчина -сор – професорка...**; **доктор – ... 2) лікар (р. -ря). [...]. жінчина-доктор – лікарка**; **комиссар – комісар (-сара). [...]. жінчина -сар – комісарка**; **милиционер – міліціонер (-ра), (жінчина -нёр) міліціонерка**.

Проте більшість назв осіб за видом діяльності у словнику мають тільки чоловічий варіант: науковці різних сфер і рангів та представники професій, що потребують високого рівня освіти й кваліфікації (**академік, археолог, адвокат, архітектор, будівничий, юриста, законник, вчений, правник, інженер, гінеколог, астроном, геодезист, геолог, ветеринар, зоолог, іхтіолог, невролог, невропатолог, етнолог, етнограф, бухгалтер**; представники переважної більшості ремесел, виробничих професій та ті, чия діяльність пов'язана з торгівлею в різних галузях (**артільник, бондар, бакалійник, лазник, мильник, свердляр, накладач, шаповал, вовняр, веретеняр, стягач, збірщик, доправщик, хурщик, возій, погонич, дротар, гудець, ворсувальник, димкар, нагонич, розвантажник, винощик, гарбар, чинбар, галантерейник, калібрувальник, каменяр, різьбяр, граняр, капканник, карабінар, карамельник, вартівник, коптільник, корабельник, судновик, коромисляр (коромисник), цвяхар (цвяхівник), гвіздяр, золотар (золотарник, золотник), точильник, гострій, рубач, дзвонар, гартівник, бодняр, коваль, кахельник (кахляр), керосинник, кинджальник, клеєвар (клеєварник), таврувач, мартенник, мостяр, мармурник, тепличник, пломбар, плотар, гребінник, трумнар, вантажник, деньщик, диванник, постачальник, довізник, коксувальник, дзвінник, ливар, копач, списоробець, копіїст, курій, друкар**; деякі представники творчих професій, критики, працівники ЗМІ: **барабанчик (барабанщик), журналіст, газетяр, диригент, дирижер, картинник, модельяр, карикатурист (карикатурник), критик**.

Назви вищих посадових осіб також мають тільки чоловічий варіант: **віце-канцлер, консул, дипломат, віце-президент**.

Натомість фемінітивів, що є назвами за видом діяльності й не мають чоловічого відповідника, знаходимо лише кілька: **акушерка, нянька, повитуха, пупорізка**. Навіть ті назви осіб за видами діяльності, які вважають традиційно «жіночими», мають відповідник-маскулятив: **доярка – дояр, вишивальниця –**

¹⁶ С. Семенюк, *Запозичені форманти в іменниках з модифікаційним значенням жіночої статі (кінець XVIII – початок ХХІ ст.)*, «Українська мова» 2009, № 2, с. 15.

вишивальник, гаптарка – гаптар, в'язальниця – в'язальник, повія – повійник.

В одинадцятитомному *Словнику української мови* (1970-1980 рр.) кількість фемінітивів стрімко зросла. Ці лексикографічні видання розділені періодом війни та першими повоєнними десятиліттями, коли жінки брали на себе роботу чоловіків, які воювали чи загинули. Тож у словнику бачимо чималу кількість фемінітивів від назв чоловіків за видом діяльності (які в *Російсько-українському словнику* 1924-1933 рр. жіночого відповідника не мали): адвокатеса, будівельниця, чабанка, юристка, гардеробниця начальниця, депутатка, шліфувальниця, геодезистка, ветеринарка, виборниця, бандуристка, бригадирка, бухгалтерка, вагарка, калібрувальниця, костюмерка, ливарниця, льотчиця, редакторка, членкиня, науковиця, політикиня, водійка, таксистка, доцентка, агрономка, адміністраторка, акробатка, космонавтка, апаратниця, мисткиня, шахтарка, вальцювальниця, вафельниця, верстатниця, газетярка, кореспондентка, економістка, експертка, комплектувальниця, менеджерка, монтувальниця.

Однак біля чималої кількості фемінітивів знаходимо маркери *рідко* або *розмовне*: інженерка (розм.), дипломатка (рідко), фізичка (розм.), банкірка (рідко), головиха (розм.), прокурорша (розм., рідко), хімічка (розм.), президентка (рідко), міліціонерка (розм.), професорка (розм.).

Проте чимало назв осіб за видом діяльності й надалі мають тільки маскулятив: академік, електрик, слюсар, водопровідник, архітектор, погонич, вчений, дирижер, капітан, видавець, механізатор, модельєр, критик, ресторатор, зварювальник, агент, аналітик, астроном, етнограф, бармен, бджоляр, бондар, винокур (винороб), вітражист, гірник, декан, дизайнер, диспетчер, монтер, егер, режисер, зоотехнік, астронавт, археолог, філолог, психолог, астролог, іхтіолог, лексиколог, зоолог, невролог, невропатолог, етнолог, палеонтолог, стоматолог. Варто відзначити, що словник починає фіксувати поодинокі фемінітиви від маскулятивів на **-олог**: біологи́ня, кардіологи́ня. Така словотвірна модель тільки з'являється і ще малопродуктивна. Від маскулятивів на **-олог** морфологічне утворення відповідників жіночого роду забрало чимало часу і досі викликає проблеми. Наприклад, маскулятив *дантист* має жіночий відповідник – *дантистка*, а от *стоматолог* – ні, хоча твірні слова – лексичні дублети. Це можемо пов'язати з кількома чинниками: власне мовними (походженням і видом афіксів та кількістю складів у них) та соціальними (афікс **-олог** спеціалізується на назвах науковців чи фахівців у певній науковій галузі, а в цю сферу жінки почали входити досить пізно і повільніше, ніж в інші види діяльності).

У ХХІ ст. почали з'являтися словники фемінітивів. Наприклад, громадська організація «Українсько-болгарський культурний центр *Сердіка*» уклав *Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцєрок територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій* (2018), що нараховує 262 одиниці. Про роботу над словником фемінітивів заявили в Міністерстві закордонних справ України.

На основі аналізу лексикографічних праць ХХ – початку ХХІ ст. можемо стверджувати, що кількість фемінітивів та частота їх використання неухильно зростали, хоча й не з однаковою швидкістю в різних видах діяльності. Нова редакція правопису української мови (2019), яка, як стверджують, «увела фемінітиви в українську мову», насправді лише перелічила словотвірні моделі, творення фемінітивів за якими уже було продуктивним в українській мові тривалий час. Зокрема в ньому прописано, що:

За допомогою суфіксів **-к-, -иц-(я), -ин-(я), -ес-** та ін. від іменників чоловічого роду утворюємо іменники на означення осіб жіночої статі. Найуживанішим є суфікс **-к-**, бо він поєднуваний з різними типами основ: **авторка, дизайнерка, директорка, редакторка, співачка, студентка, фігуристка** та ін.

Суфікс **-иц-(я)** приєднуємо насамперед до основ на **-ник**: **верстальниця, набірниця, порадниця** та **-ень**: **ученія**.

Суфікс **-ин-(я)** сполучаємо з основами на **-ець**: **кравчіння, плавчіння, продавчіння, на приголосний: майстріння, філологіння; бойкіння, лемкіння**.

Суфікс **-ес-** рідковживаний: **дияконеса, патронеса, поетеса**¹⁷.

4. Фемінітиви в українському науковому лінгвістичному дискурсі, сприйнятті мовців та мовній практиці

У редакції *Українського правопису* 2019 р. зафіксовано 4 суфікси (**-к-, -иц-, -ин-, -ес-**), за допомогою яких в українській мові від маскулятивів можна утворити фемінітиви, що не мають стилістичного відтінку, тобто можуть бути використані в будь-якому з книжних стилів мовлення. У мовленнєвій практиці формантів, що творять фемінітиви, більше, але похідні переважно позначені зневажливим або зверхнім ставленням, а в словнику марковані як просторічні чи розмовні. Тож питання навколо фемінітивів в українській мові, по суті, пов'язане не з можливістю їх утворення, а з позбавленням їх зниженої маркованості й вживанням як стилістично нейтральної лексики.

Не всі моделі творення фемінітивів спроможні пройти подібну трансформацію, оскільки мають міцно закріплену практику використання з усвідомленим наміром подібного стилістичного маркування (підкресленням зневажливого ставлення) чи додатковий семантичний відтінок. Євгенія Чак слушно зауважує, що «деякі форми слів (ж. р.) із суфіксами **-к(а), -иц(а), -иц(а)** не відповідають нормам літературної мови: керівничка, фізичка, сторожиха, бригадирша, професорша, дикторша. Ці іменники використовуються у розмовно-просторічному мовленні. Обмежене вживання цих слів зумовлене також тим, що ці форми означають посаду жінки і найменування дружини за чоловіком. Все це створює двозначність, що не допускається в діловому стилі»¹⁸.

¹⁷ *Український правопис*, Київ 2019, с. 27, [в:] <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> (01.02.2022).

¹⁸ Є. Чак, *Чи правильно ми говоримо?*, Київ 1997, с. 6-9.

Послідовне й регулярне вживання фемінітивів у мовленнєвій практиці на тлі зміни ролі жінки в соціумі зумовило їх поступове входження в словники. Та все ж «за активної участі жінок у багатьох сферах професійної діяльності впродовж ХХ ст. фемінітиви сприймали обережно й насторожено, на противагу маскулінативам для позначення представників обох статей»¹⁹. У ХХІ ст. сприйняття, а поступово й стилістичний потенціал фемінітивів трансформувалися. Олександр Пономарів відзначає, що не врахування фемінітивів у публіцистичному, художньому, розмовному мовленні стає порушенням морфолого-стилістичних норм української мови²⁰. Сьогодні медійні ресурси намагаються дотримуватися цих норм, тож спостерігаємо все ширше використання фемінітивів у медійних ресурсах: *На фінансування «єПідтримки» треба приблизно ще 25 мільярдів – депутатка* [від депутат – авт.] (Укрінформ, <https://bit.ly/3nQfP2w>); Інтеграція в ЄС: *президентка* [від президент – авт.] Єврокомісії назвала три напрямки зближення України з блоком (Радіо Свобода; <https://bit.ly/3rByiMI>); «*Таке життя*». *Прем'єр-міністерка* [від прем'єр-міністр – авт.] Нової Зеландії скасувала своє весілля через поширення «Омікрону» (Суспільне; <https://bit.ly/3IARxC1>); *Київщина: в Україні членкиня* [від член – авт.] ДВК завчасно заповнювала контрольні талони на бюлетенях (Опора; <https://bit.ly/3IIJQdY>); *Верховна комісарка* [від верховний комісар – авт.] ООН з прав людини висловила занепокоєння з приводу порушень прав людини у Білорусі (Голос Америки; <https://bit.ly/3ItC9T8>); *Вишкіл із комунікацій: триденний інтенсив для політикинь* [від політик – авт.] (Громадський простір; <https://bit.ly/3GX47Gj>); *Менеджерка* [від менеджер – авт.] МакСим розповіла про вихід *співачки* [від співак – авт.] з медикаментозного сну (ТСН; <https://bit.ly/3KB0yYH>); «*Визначальною особливістю психологічної проблеми є те, що починає страждати якась зі сфер життя, і це стає помітним*», – розповідає *психологиня* [від психолог – авт.] (BBC; <https://bbc.in/3IAS1bj>); *Фахівчиня* [від фахівець – авт.] зі зброї «була недосвідченою». Нові подробиці про фатальний постріл Болдвіна (BBC; <https://bbc.in/3IxdPiW>); 20-річна львівська *прикордонниця* [від прикордонник – авт.] стала *чемпіонкою* [від чемпіон – авт.] світу з універсального бою (Zaxid.net; <https://bit.ly/3tSlgNB>); У Львові на хабарі зловили *посадовницю* [від посадовець – авт.] міграційної служби (Львівський портал; <https://bit.ly/3nTiaoT>); «*Якщо ми не дотримуватимемося в ЄС принципу, згідно з яким скрізь у Європі усі дотримуються однакових правил, то уся Європа почне руйнуватися*», – зазначила *службовиця* [від службовець – авт.] (5.ua; <https://bit.ly/33GCEdy>).

У науковому та офіційно-діловому стилях української мови неоголошеною нормою залишається використання іменників чоловічого роду на позначення

¹⁹ Г. Терещук, *Давня українська мова*. Фемінітиви та їхнє походження, [в:] <https://bit.ly/3rMFUfD>, (01.02.2022).

²⁰ О. Пономарів, *Блог Пономарева: Як я ставлюся до фемінітивів на кшталт членкиня*, [в:] <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-olexandr-ponomariv-43838045>, (01.02.2022).

осіб жіночої статі²¹. У цих стилях традиція виявляє значно більшу стійкість, оскільки вона підсилена офіційно-діловою та науковою етикою і правовою нормою. Тут лінгвальні зміни потребують певних нормативно-правових рішень, про які вже почали дискутувати. Наприклад, на офіційному рівні обговорюють шляхи гендерного збалансування чинного класифікатора професій та розроблення роз'яснювальних матеріалів щодо вживання фемінізованих назв професій та посад в офіційній комунікації²². Складність проблеми використання фемінітивів в офіційно-діловому чи науковому тексті пов'язана і з тим, що в ньому особу перш за все пов'язують із певним соціальним або службовим становищем, сферою інтересів, а не статтю. У стилях, що й так відзначаються складністю конструкцій і де головним є донесення певної норми, висновку чи аргументу, вимога послідовно вживати фемінітиви справді може призвести до затемнення змісту чи плутанини, а іноді й мати правові наслідки. Наприклад, у 2022 р. набрали чинності зміни до *Закону України Про рекламу*, серед них – положення, що забороняє роботодавцям вказувати в оголошеннях бажану стать кандидатів. Як у такому випадку розцінити використання фемінітивів? І які мовні засоби використати, щоб уникнути звинувачень у гендерній дискримінації, до яких може призвести оголошення вакансії, наприклад, «менеджера» чи «системного адміністратора»? У таких випадках важко обійтися без усталеної офіційно-ділової етики, згідно з нормами якої відбувається нейтралізація граматичного значення й назва особи в чоловічому роді може позначати й жінку. Так само, як іменник жіночого роду *людина* позначає істоту безвідносно до її статі.

Сьогодні ставлення до фемінітивів серед українства залишається неоднозначним. Про це свідчить як скролінг соціальних мереж, так і результати опитувань. Наприклад, ще до унормування їх вживання у новій редакції правопису в соціальних мережах поширився флешмоб #легалізуватифемінітиви, у мережі трапляються численні меми, що спонукають до вживання фемінітивів чи намагаються спростувати пов'язані з ними стереотипи²³.

З іншого боку, їх називають «немилозвучними», «горе-новотворами», «насмішкувато-презирливими», а соціальні мережі рясніють саркастичними мемами.

Така оцінка поширена не лише серед чоловіків, а й серед жінок:

Іноді самі жінки не хочуть, щоб про них говорили з використанням фемінітивів. Буває така суб'єктивна реакція: коли жінку називають іменником чоловічого роду (наприклад, директор) – це ніби її підіймає до рівня чоловіка, а називанням фемінітивом (директорка) – наче залишає на нижчому рівні... Це підсвідомо реакція на тисячолітній патріархат, в якому все жіноче вважається другорядним, менш вартісним, гіршим, а все чоловіче, навпаки, кращим і престижним²⁴.

²¹ С. Єрмоленко, *Довідник з культури мови*, Київ 2005, с. 50-51.

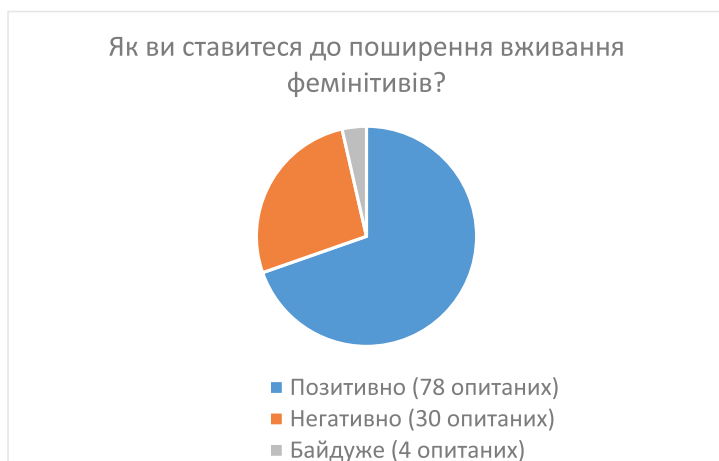
²² Г. Терещук, *Давня українська мова...*

²³ Приклади мемів взяті з відкритого доступу домену .ua та соціальної мережі Facebook.

²⁴ Г. Плачинда, *Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцєрок територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій*, Київ 2018, с. 5.

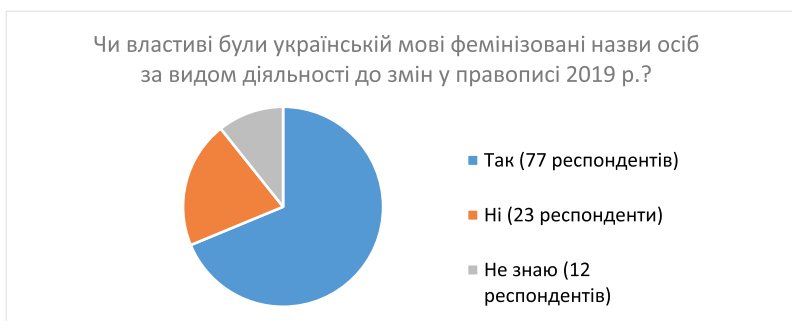
Аби докладніше з'ясувати ставлення носіїв української мови до змін у правописі й фемінітивів зокрема, восени 2021 р. ми провели опитування серед молоді, у якому взяли участь 112 мешканців Києва віком 17-24 роки (студенти і випускники університетів)²⁵. Зокрема, у питальнику ми запитували, як респонденти ставляться до поширення вживання фемінітивів. Аж 69,6% респондентів відповіли позитивно, 26,8% -- – негативно, решта виявили байдужість.

²⁵ Ми не претендуємо на репрезентативність вибірки, однак вважаємо результати опитування цікавими з погляду ставлення до досліджуваного мовного явища представників вікової групи, що тільки заходить на ринок праці, а отже, відчуває менший вплив усталеної традиції і слабший тиск комунікативної звички.

На питання: «Чи використовуєте ви фемінітиви у власному мовленні?» 31 опитаний відповів: «Так, послідовно» (27,6%), 43 – «Так, іноді» (38,4%), 28 – «Переважно ні» (25%), решта відповіли «Ні» (8,9%).

Цікавими є результати відповідей на питання: «Чи властиві були українській мові фемінізовані назви осіб за видом діяльності до змін у правописі 2019 р.?». Аж 68,7% анкетованих відповіли «Так», 20,5% – «Ні», решта не змогли відповісти на це питання. Значну кількість негативних відповідей при тому, що слова на зразок *вчителька*, *вихователька*, *журналістка*, *секретарка* в українській мові загальноновживані, пов'язуємо з негативним ставленням до самих фемінітивів, ніж з незнанням про практику їх вживання.

Також у анкеті було відкрите питання про те, чому, на думку респондентів, у правописі з'явилася стаття про утворення фемінітивів. Опитані пов'язували це з розвитком фемінізму, даниною моді, політичними чинниками (наприклад, серед відповідей були: «Фемінітиви – це не про мову, це про політику», «Щоб наблизитись до європейських стандартів», «Жінки борються за рівні права з чоловіками. Це має відбуватися на всіх рівнях суспільного життя»). Проте більшість наголосила, що унормування практики вживання фемінітивів пов'язане з необхідністю відобразити в мові соціальну реальність: жінки вже мають рівні права і майже рівні можливості, обіймають посади та задіяні в професіях, що раніше вважалися суто «чоловічими», а отже, це має віддзеркалитися в мові («Коли жінки не могли обіймати якісь чоловічі посади, необхідності у фемінітивах не було. Але часи змінюються, коло професій, доступних жінкам, росте. Мова та суспільство відреагували. Мова повинна розвиватися разом з людьми»).

5. Висновки та напрями подальших студій

Поступове збільшення в українській мові кількості фемінізованих назв осіб за видами діяльності протягом ХХ – початку ХХІ ст., виразно засвідчене лексикографічними працями, вкотре яскраво ілюструє, що мова є віддзеркаленням соціальних зрушень. Зі збільшенням освітніх і професійних можливостей для жіноцтва поступово зростала й кількість дериватів на позначення жінок, задіяних

спочатку у виробництві, а потім і в у науково-дослідницькій, соціально-правовій, медичній, адміністративній, управлінській та інших видах галузях. На першу половину ХХІ ст. фемінітиви стали регулярними в мовленнєвій практиці українців та органічно увійшли в її словник. Тепер ідеться про розширення їх стилістичних функцій.

Лексикографічні праці підтверджують, що тривалий час фемінітиви лишалися стилістично маркованими одиницями – з позначною «рідко» або «розмовне», скролінг соцмереж говорить, що їх і сьогодні подекуди сприймають як одиниці з насмішкватим або зневажливим відтінком. Опитування ж ілюструють, що пересічні мовці хоч і пов'язують їх з феміністичним рухом чи політичними чинниками, однак переважно усвідомлюють фемінітиви як результат синхронізованості соціальних і лінгвальних процесів: питання гендерної рівності так само остаточно не вирішене, а дискусії навколо феміністичного руху відбуваються у тій самій або схожій модальності.

Питання фемінітивів у новій редакції українського правопису дещо міфологізоване. Усталилася думка, що оновлений мовний стандарт «увів» фемінітиви в українську мову, проте він лише перелічив традиційно усталені моделі їх творення, за якими деривати є стилістично нейтральними, а отже, вже не марковані як розмовні, просторічні чи рідковживані. І тут діють ті самі правила, що й у випадку з іншими групами слів: не кожен маскулятив має потенціал стати твірною основою для фемінітива, не за кожною моделлю можливе утворення фемінітива від будь-якого маскулятива (тут потрібно враховувати й низку інших чинників: морфемну структуру твірного слова, фонетичні особливості його кінцевого афікса, милозвучність деривата тощо), а в мовній практиці приживеться не кожна одиниця, нехай і утворена за всіма правилами. Чи навпаки – виникне кілька вживаних паралельних форм. Але це аж ніяк не може бути свідченням штучності фемінітивів в українській мові: ця група одиниць лише перебуває на етапі усталення дериваційних типів і їй необхідні подальші кодифікація та уніфікація.

Тож, на нашу думку, основним питанням стосовно фемінітивів сьогодні є те, аби зняти з них стилістичну маркованість. Український медійний дискурс уже підхопив цю тенденцію і, транслуючи повідомлення з фемінізованими назвами осіб за видом діяльності на загал, сприяє їх узвичаєнню та зміні мовних смаків. В інших книжних стилях української мови ситуація дещо інша: тут сильніші традиції, а в офіційно-діловому стилі фемінітиви взагалі існують на перетині лінгвальної і правової норм, а отже, їх вживанню має передувати низка нормативних рішень. Лінгвоправовий аспект фемінітивів – один з перспективних напрямів подальших студій.

References

- Andrusyak I.P., *Ideya gendernoyi rивnosti v ukrayins'kiy pravoviy dumtsi druhoyi polovyny XIX stolittya*. Dysertaciya na zdobuttya naukovooho stupenia kand. yuryd. nauk, L'viv 2017, [v:] <https://bit.ly/33I5PNH>.

- Brus M.P., *Feminityvy v ukrayins'kiy movi: heneza, evolyutsiya, funktsionuvannya*, Ivano-Frankivs'k 2019.
- Chak Ye.D., *Chy pravyl'no my hovorymo?*, Kyiv 1997.
- Chernyakhivs'ka V.V., *Istorychnyy dosvid stanovlennya ukrayins'koyi modeli hendernoho parytetu*, «Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok» 2016, № 10, [v:] <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1012>.
- Dvorsky G., Hughes J., *Postgenderism: Beyond the Gender Binary*, [in:] *IEET Monograph Series*, Boston 2008, [v:] <https://bit.ly/35bhDrR>.
- Franko I., *Zhinocha nevolya v rus'kykh pisnyakh narodnykh*, [v:] Franko I., *Tvory v 50-ty tomakh*. T. 26, Kyiv 1980.
- Gender-Neutral Language in the European Parliament*, [brochure] 2008m, [v:] <https://bit.ly/3tZPjTW>.
- Hender dlya mediy*, red. M. Mayerchuk, O. Plakhotnik, H. Yarmanova, Kyiv 2017.
- Konstytutsiya Ukrayins'koyi Narodn'oyi Respubliki (Statut pro derzhavnyy ustriy, prava i vil'nosti UNR)*, [v:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>.
- Rosiys'ko-ukrayins'kyy slovnyk: v 4 tomakh*, red. A. Kryms'kyy, S. Yefremov, Kyiv 1924-1933.
- Osnovy teoriiy henderu: yurydychni, politolohichni, filosof's'ki, pedahohichni, linhvistychni ta kul'turolohichni zasady*, red. L.R. Nalyvayko, I.O. Hrytsay, Kyiv 2018.
- Pavlyk M., *Vidpovid' Yuvylyata. Yuvyley 30-litnoyi diyal'nosty Mykhayla Pavlyka (1874-1904)*, L'viv 1905.
- Plachynda H., *Slovnychok feminityviv dlya pres-ofitseriv ta pres-ofitserok terytorial'nykh upravlin' Derzhavnoyi sluzhby Ukrayiny z nadzvychaynykh sytuatsiy*, Kyiv 2018.
- Ponomariv O., *Bloh Ponomareva: yak ya stavlyusya do feminityviv na kshtalt chlenkynya*, [v:] <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-olexandr-ponomariv-43838045>.
- Semeniuk S., *Zapozycheni formanty v imennykakh z modyfikatsiinym znachenniam zhinochoyi stati (kinets XVIII – pochatok XXI st.)*, «Ukrains'ka mova» 2009, № 2.
- Slovar' ukrayins'koyi movy*. Tomy I-IV, upor. B. Hrinchenko, Kyiv 1907-1909.
- Slovnyk ukrayins'koyi movy v 11 tomakh*, Kyiv 1970-1980.
- Tereshchuk H., *Davnya ukrayins'ka mova. Feminityvy ta yikhnye pokhodzhennya*, [v:] <https://bit.ly/3rMFUfD>.
- Ukrainskyi pravopys*, Kyiv 2019, [v:] <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf>.
- Yermolenko S.Ya., *Dovidnyk z kul'tury movy*, Kyiv 2005.

ПРО АВТОРА

Макарець Юлія Сергіївна – кандидатка філологічних наук, доцентка; грантерка гранту Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених (2019); Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (National Pedagogical Dragomanov University), Київ. **Публікації: книги:** *Статус і стан Української мови в незалежній Україні*, Київ: ЛАТ&К 2019; *Перифразові номінації в українському публіцистичному дискурсі*, Київ: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова 2012. **Статті:** *Психолінгвістична природа мовної норми та її місце серед чинників мовленнєвої діяльності*, «Психолінгвістика» 2021, вип. 29 (2), с. 151-172; *Мовна ситуація України крізь призму девіацій антропонімної системи української мови*, «Hungaro-Ruthenica» 2018, VIII, с. 103-113; *До питання про стан сучасної української мови крізь призму вітчизняного словникарства*, «Jazyk a kultúra» 2018, № 16, [v:] <http://www.ff.unipo.sk/jak/aktualnecislo.html>.

ORCID: 0000-0001-5372-5820

Email: makarets_iuliia@ukr.net